

Pieter Gerbenzon

20 juni 1920 – 2 september 2009

Op 2 september 2009 overleed in Italië, in de nabijheid van zijn geliefd vakantieverblijf aan het Lago Maggiore, de rechtshistoricus Piet Gerbenzon, sinds 1977 lid van onze Akademie. Hij is 89 jaar oud geworden en heeft, na zijn vervroegd aftreden als hoogleraar rechtsgeschiedenis in Groningen in 1982, een teruggetrokken leven geleid. Eind 2006 verscheen hij – ter gelegenheid van zijn gouden doctoraat – nog eenmaal in een kring van leerlingen en vrienden, die geenszins alleen bestond uit rechtshistorici, maar ook uit Frisisten, neerlandici en codicologen.

Pieter Gerbenzon werd op 20 juni 1920 geboren in Leeuwarden, als zoon van uit die stad afkomstige ouders; zijn vader was firmant van een familiezaak waar antiek en in eigen werkplaats gemaakte meubelen verkocht werden. Het gezin had het, tengevolge van de crisis van de dertiger jaren, niet breed en Piet kon niet zonder moeite rechten gaan studeren in Groningen. Hij wist via een examen een studiebeurs te verwerven van een van de traditionele Friese 'lenen' (oude, uit kerkelijke beneficiën ontstane stichtingen). Reeds aan het begin van de Duitse bezetting moesten dergelijke stichtingen van hun stipendiaten ondertekening van een zgn. loyaliteitsverklaring eisen. Gerbenzon voldeed, na overleg, aan die eis; toen in 1943 van alle studenten ondertekening van zulk een verklaring werd geëist, tekende hij opnieuw. Na de oorlog werd hij daarom voor negen maanden van de studie uitgesloten. Pas begin 1947 deed hij zijn doctoraal examen in de rechten.

Die vertraging van zijn studie was niet alleen aan de tekenkwestie te wijten. Op instigatie van J.H. van Meurs, hoogleraar Romeins en oudvaderlands recht, was hij na zijn kandidaatsexamen al colleges van de lector Fries, P. Sipma, gaan volgen om oudfriese rechtsbronnen te kunnen lezen. Deze zette hem reeds in de oorlog aan het werk om (fotokopieën van) handschriften van oudfriese juridische teksten te ontcijferen; Gerbenzon leerde van een archivaris paleografie en maakte toen al afschriften van teksten die hem later als grondslag voor zijn proefschrift en verdere publicaties zouden dienen. Toen hij na zijn doctoraal examen een baan zocht, kon hij op grond van deze activiteiten assistent van de hoogleraar Fries, J.H. Brouwer, worden (het eerste assistentschap dat in de toenmalige Groninger literaire faculteit verleend werd). Naar zijn eigen zeggen zat hij in de eerste jaren 'moederziel alleen' op een instituut en kreeg hij van Brouwer alle vrijheid om te doen en te laten wat hij wilde. In 1950 wetenschappelijk ambtenaar geworden, verwierf hij eerst een beurs voor

een studieverblijf in Oxford, waar hij Friese handschriften bestudeerde en colleges van de grote paleograaf Kerr volgde, en kort daarna een ZWO-stipendium voor een verblijf van enkele maanden in Parijs, vooral om de later door hem uitgegeven Friese *Codex Parisiensis* te onderzoeken.

Al dat onderzoek was uiteraard gericht op een proefschrift, dat – op grond van zijn universitaire opleiding – in de juridische faculteit verdedigd diende te worden bij de opvolger van Van Meurs voor Oudvaderlands recht, P.W.A. Immink. Diens belangstelling ging grotendeels in andere richtingen dan de zijne; van stimulatie was weinig sprake en het is opvallend dat Gerbenzon in het voorwoord van zijn dissertatie eigenlijk alleen Brouwer bedankt, “bijna als een tweede promotor” (hetgeen deze formeel niet was). De promotie vond plaats op 18 december 1956; de titel van het werk luidt *Excerpta legum, Onderzoekingen betreffende enkele Friese rechtsboeken uit de vijftiende eeuw*. Van één van deze rechtsboeken had hij reeds twee jaar voor zijn promotie een tekstuitgave het licht doen zien: de reeds genoemde *Codex Parisiensis* (verschenen als deel 9 van de serie Oudfriese taal en rechtsbronnen, uitgegeven door zijn leermeester Sipma). Het eigenlijke karakter van het proefschrift is trouwens dat van een inleiding tot een tekstuitgave maar dan wel van een onvoorstelbare grondigheid; vrijwel op elke bladzijde wordt men getroffen door een grote kennis van zaken op allerlei gebied, ook buiten de rechtsgeschiedenis.

Kort na zijn promotie kwam er verandering in zijn universitaire positie. Door het vertrek van Brouwer naar de Fryske Akademie in Leeuwarden (reeds in 1956) en diens opvolging door W.J. Buma, voordien bijzonder hoogleraar Friese taal- en letterkunde in Utrecht, ontstond een vacature voor deze laatstgenoemde leerstoel. Gerbenzon werd daarop benoemd, maar bleef wel ook in Groningen werkzaam, nu als wetenschappelijk hoofdambtenaar A. Hij oreerde in maart 1958 over *Friese rechtstaal en vreemd recht*. Met de laatste term wordt uiteraard op het in Friesland binnengedrongen canonieke en Romeinse recht gedoeld, later samen ook vaak als het ‘geleerde’ recht aangeduid; het binnendringen zelf wordt meestal infiltratie en/of receptie genoemd.

In verband met de receptie van canoniek en Romeins recht verdient het vermelding dat zich reeds in 1955 (op mijn initiatief) enkele geleerden – juristen en historici – verenigd hadden in een kleine werkgroep, die al spoedig met de inofficiële naam ‘receptie-club’ werd aangeduid. Op een informele bijeenkomst van zes Nederlandse oprichters werd een eerste vergadering gepland waarop twee jonge onderzoekers bij de planning

zouden worden betrokken: de veelbelovende Belgische rechtshistoricus R.C. van Caenegem en de – reeds door een publicatie op het betrokken gebied bekende – Gerbenzon; deze laatste zou tevens de eerste spreker houden. Aldus geschiedde op 21 november 1955. In de eerste 25 jaar van dit Belgisch-Nederlandse samenwerkingsverband – de ‘club’ bestaat nog steeds – heeft hij een prominente en inspirerende rol gespeeld, vooral door zijn grote kennis van het canonieke recht, waarvoor hij toen in Nederland de enige echt deskundige was.

Het behoeft dan ook geen verwondering te wekken dat de Groninger juridische faculteit hem eind 1964 tot gewoon hoogleraar liet benoemen met de leeropdracht ‘het oudfrieze en het oud-canonieke recht’ (naast de leerstoel voor oudvaderlands recht die door Immink bekleed bleef). In juni 1965 hield hij zijn inaugurele rede over *Emo van Huizinge, een vroege decretalist*; het betreft een Fries die omstreeks het laatste decennium van de twaalfde eeuw Romeins en canoniek recht studeerde zowel in Bologna als in Oxford en vervolgens als abt van een Fries klooster een beroemde kroniek schreef.

Nog geen vier maanden na deze oratie overleed Immink. Diens leerstoel oudvaderlands recht werd niet opnieuw bezet. De faculteit vroeg Gerbenzon het onderwijs in dit – verplichte – vak er maar bij te nemen, waar hij, na aarzeling, mee instemde; zijn leeropdracht werd uitgebreid met ‘elementaire uitwendige Nederlandse rechtsgeschiedenis’. Hij maakte van de nood een deugd en legde vanaf zijn eerste college in dat vak de grondslag voor een leerboek, dat hij in 1969 publiceerde: *Voortgangh des rechttes, De ontwikkeling van het Nederlandse recht tegen de achtergrond van de Westeuropese cultuur* (hij deed dit samen met N.E. Algra, een leerling van Immink, die weliswaar in het oudste Friese recht gespecialiseerd was maar in dit boek alleen de periode na 1795 voor zijn rekening nam). De conceptie van dit leerboek, dat tot 1987 zes drukken beleefde en ook buiten Groningen veel gebruikt werd, is zeer origineel: het tracht enerzijds de ontwikkeling van het recht in zijn geheel te schetsen (het stelt niet de geschiedenis van privaatrechtelijke instellingen of van staatsinstellingen op de voorgrond) maar voegt anderzijds, in kleinere letter, een aantal specimina van met veel zorg gekozen en – zo nodig vertaalde – teksten van bronnen toe. Gerbenzons didactische capaciteiten komen hier ten volle tot hun recht, evenals in enkele – niet uitgegeven maar in eenvoudiger vorm vermenigvuldigde – ‘apparaten’ voor de studie van het oudfrieze recht en van het oude canonieke recht, beide van een voorbeeldige precisie.

Zijn drie onderwijstaken vervulde hij met grote toewijding tot 1982, toen hij, op tweeënzestigjarige leeftijd, op eigen verzoek eervol ontslag kreeg. De belangrijkste van zijn nevenactiviteiten, het redacteurschap van het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* – waartoe hij in 1966 geroepen was – heeft hij in 1982 eveneens opgezegd. Hij wilde zich ongestoord aan wetenschappelijk werk kunnen wijden. Daarin is hij in ieder geval nog ruim tien jaar geslaagd. Het overlijden van zijn vrouw in oktober 1995 heeft hem bijzonder zwaar getroffen; zijn gezondheid liet toen ook enige tijd veel te wensen over. Hij verkocht zijn schitterende – en zeer omvangrijke – bibliotheek, waar hij spoedig veel spijt van had. Hij ging echter nog tot kort voor zijn overlijden door met het lezen en bespreken van oud-friese teksten met zijn twee getrouwste leerlingen; enkele resultaten daarvan zijn nog gepubliceerd.

Het wetenschappelijk oeuvre dat Gerbenzon in al zijn werkzame jaren heeft voortgebracht is niet alleen zeer omvangrijk maar ook bijzonder indrukwekkend door zijn veelzijdigheid. Ik zal trachten er enkele lijnen in te trekken.

Het ligt voor de hand daarbij uit te gaan van zijn proefschrift, dat ik al gekarakteriseerd heb als een inleiding tot tekstuitgaven van enkele Friese rechtsboeken uit de vijftiende eeuw. Gerbenzon had zich oorspronkelijk tot doel gesteld, in één studie alle bekende handschriften te onderzoeken van de verschillende redacties van een sterk romano-canonistisch getint Fries rechtsboek dat aan de rechtshistorici slechts bekend was in een slechte negentiende-eeuwse uitgave – onder de titel *Jurisprudentia Frisica* – van een gesystematiseerde versie in een handschrift dat *Codex Roorda* genoemd wordt. Deze opzet bleek echter in 1956 niet te verwezenlijken en hij beperkte zich toen voornamelijk tot een ‘inleiding’ betreffende de eerste – ongesystematiseerde – redactie die in de zgn. *Codex Aysma* is overgeleverd. De uitgave van de tekst van dit handschrift zou hij later doen volgen; het duurde echter nog tot 1993 voordat deze editie (met een Duitse vertaling) – in samenwerking met zijn collega W.J. Buma en zijn leerlinge Martina Tragter – werkelijk tot stand kwam. Intussen had hij wel, in 1989, een zeer uitvoerige studie over de *Codex Roorda* het licht doen zien en, in 1990, een grondig Engels artikel over canoniek en Romeins recht in de – reeds vóór zijn proefschrift door hem uitgegeven – *Codex Parisiensis*. Eén belangrijk element van de *Codex Aysma*, de oudfriese rechtscatechismus *Haet is riocht* (Wat is recht?), had hij reeds in 1971 weten te identificeren als grotendeels gebaseerd op een bekende canoniekrechtelijke bron uit het jaar 1169, een *summa* van het *Decretum*

van Gratianus – doorgaans *Summa Coloniensis* genoemd – geschreven door een Keulse geestelijke die later bekend is geworden als Bertram van Metz. Het proefschrift van 1956 blijft intussen nog steeds een onmisbaar standaardwerk, zoals blijkt uit een zeer recente studie van H.D. Meijering over het oudfriese recht in de vijftiende en zestiende eeuw.

Op het gebied van het canonieke recht heeft Gerbenzon verschillende andere studies gepubliceerd. Deze betreffen onder andere enkele canonisten afkomstig uit het diocees Utrecht en een tekstuitgave van pleidooien in vroeg dertiende-eeuwse processen voor een kerkelijk gerecht in Noord-Frankrijk (de oudste van dit soort die bekend zijn; de uitgave ervan was aan hem gesuggereerd door de bekende canonist Stephan Kuttner). In dit kader zijn ook te plaatsen een artikel over het patronaatsrecht over kerken en prebenden in Friesland en de uitgave van een vijftiende-eeuws testament, dat de stichtingsakte voor een bekend Fries 'leen' (zie boven) bevat.

De receptie van het Romeinse recht in Friesland is door Gerbenzon ook buiten de in zijn proefschrift besproken rechtsboeken behandeld in een zeer vernieuwende studie uit 1959, waarin hij de invoering van dit recht 'van boven af', dwz. door de Saksische machthebber, van stap tot stap volgt en dateert. In een veel algemener kader dan het Friese brengt hij in 1972 de invloed van het Romeinse recht in de Nederlanden ter sprake in een origineel artikel over *Veranderingen in het recht en de rechtswetenschap bij de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd*.

Een typisch oude Friese instelling als de asega wordt in 1973 door hem in een internationaal kader geplaatst naast de Oudsaksische eosago en de Oudduitse esago.

Naast het Friese recht heeft Gerbenzon in een aantal publicaties ook de nodige aandacht besteed aan het recht van de twee andere noordelijke provincies: Groningen en Drenthe. Voor het Groninger recht zijn o.a. te noemen zijn studies over de Groninger jurist Johan van Julsingha (1967), over geannoteerde Groninger landrechten (1977), over Ommelander Dijk- en Zijlrechten (1980) en de Costumen van Westerwolde (1987). Wat Drenthe betreft publiceerde hij, met twee leerlingen, nog in 2003 de resultaten van reeds veel eerder verricht archiefonderzoek, waarmee, in tegenstelling tot een heersende opvatting, kon worden aangetoond dat in deze provincie wel degelijk reeds in de zeventiende en achttiende eeuw receptie van Romeins recht heeft plaatsgevonden.

Op Friesland en Groningen had zijn – enige – ‘mededeling’ in onze Akademie (in december 1984 gehouden en in 1985 zwaar gedocumenteerd gepubliceerd) betrekking: *Opmerkingen over de vervolging van tovenaars en tovernaars in Groningen en Friesland in de zestiende eeuw*. In kortere vorm stelde hij dit onderwerp aan de orde in de in 1987 verschenen bundel *Nederland betoverd*.

In een interview in 2001 heeft hij zichzelf een ‘rasuitgever’ genoemd. Hij had plezier in teksten lezen (en verbeteren). Het verwondert dan ook niet dat hij in 1960 kritiek uitoefende op sommige regels van het Historisch Genootschap, hetgeen tot gevolg had dat hij bij een volgende redactie van die regels een plaats in de daartoe benoemde commissie kreeg.

Op het terrein van de codicologie heeft hij ook zijn sporen verdiend, met name door zijn publicatie *Membra disiecta* (1981), waarin men buitengewoon waardevolle informatie vindt voor het identificeren van uit hun verband gerukte fragmenten van handschriften (in het bijzonder op juridisch gebied).

Het is mij niet mogelijk een eigen oordeel te geven over een aantal publicaties op het gebied van de Friese taal- en letterkunde die hij in Utrecht en in Groningen tot stand bracht in het kader van door hem gevormde werkgroepen; men signaleert mij o.a. *Rudolfsboekmateriaal* (1961), *Fryske stikken út Codex Furmerius* (1968) en *Friese brieven uit de vijftiende en zestiende eeuw* (1967).

Het bijzonder omvangrijk en veelzijdig oeuvre van Gerbenzon zal ongetwijfeld nog lange tijd een aparte plaats innemen in het arsenaal van rechtshistorici en Frisisten. Degenen die hem gekend hebben – als leermeester, als vakgenoot en als vriend – zullen zich hem blijven herinneren als iemand die wellicht niet voor iedereen gemakkelijk was in de omgang maar die, zelf uiterst kritisch aangelegd, ook altijd voor kritiek openstond en steeds bereid was anderen in de rijkdom van zijn kennis te laten delen.¹

1 Bij het voorbereiden van deze herdenking heb ik van verschillende zijden hulp ondervonden; mijn dank gaat in het bijzonder uit naar Mevr. mr. B.S. Hempenius – van Dijk en Dr. Oebele Vries. Voor verdere documentatie, in het bijzonder van bibliografische aard, verwijs ik naar een uitvoeriger ‘In memoriam’ dat ik in het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* (aflevering 3/4 van 2010) hoop te publiceren. Bij G’s vijftigste verjaardag in 1970 deden enkele leerlingen en vrienden verschijnen: *Wrotterslean, Bibliografie van de geschriften van Prof. Mr. P. Gerbenzon*, verzorgd door C.J. van Heel (et alii) (147 genummerde exemplaren); in 2001 verscheen een uitvoerig interview met hem in *Pro Memorie, Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 3 (2001), p. 3–18.